

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕХОДНОЙ ЭКОНОМИКИ

О.О. БЕЛЯЕВ,

О.М. КОМЯКОВ,

*Київський національний економічний університет***ИНСТИТУЦИОНАЛЬНИ АСПЕКТИ ЯК ПЕРЕДУМОВИ
ЕКОНОМІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ**

Соціалізація та гуманізація економічних відносин, відхід від економічної детермінації суспільного життя підносять значення неадекватних факторів соціального розвитку. Здійснення економічної політики, враховуючи лише економічні, виробничі умови - масштаби індустріалізації країни, наявність відповідного науково-технічного потенціалу, рівень монополізації економіки тощо, не відповідає домінанті соціальних умов економічного розвитку та виявляється малопродуктивним. Сьогодні на перший план виступають такі параметри економічної системи, як врахування історичних традицій, духовного складу населення, системи ціннісних настанов, рівня правосвідомості, словом, все те, що визначається в якості інституціональних складових соціально-економічної системи. Усвідомлення цих обставин й обумовило розгляд того теоретичного підґрунтя, на базі якого можна розробити адекватну умовам конкретної країни економічну політику.

Розгляд інституціональних аспектів економічної політики, на нашу думку, є необхідним, оскільки саме інститути (в їх класичному розумінні як сукупності формальних та неформальних норм та правил) є тим середовищем, де виявляють себе економічні закони, саме через інститути знаходить свій вираз економічна політика. В той же час інститути, як фактори духовного, культурного, ідеологічного та політичного характеру, формують зміст економічної політики, є тим навколишнім середовищем, що активно впливає на характер економічного розвитку.

Важливість інституціонального підходу при проведенні соціально-економічних перетворень зараз усвідомлюється багатьма вітчизняними економістами, тому що він дозволяє:

- об'єктивно оцінити ідеологію, стратегію і практику українських реформ;

- проаналізувати і визначити коло суб'єктів, з якими буде пов'язано зміцнення та розвиток української державності, громадянського суспільства та цивілізованого ринку;

- поставити питання про співвідношення ринкових перетворень, ринкових реформ та тією ціннісною, економіко-правовою та організаційною основою, яка в нашому розумінні визначається як інституціональна база та інфраструктура ринкових реформ.

Введення в економічний аналіз інститутів дозволило якоюсь мірою вирішити складну проблему неоднозначності зовнішньої середовища у взаємодії господарюючих агентів, від якої традиційна економічна теорія вважала за краще абстрагуватися, їх трактування як набору певних правил і норм поведінки дає можливість більш точно передбачувати явні (імпліцитні) очікування з приводу реакції у відповідь інших людей на дії, що робляться, і на саму поведінку. У своїй змістовній характеристиці економічні інститути відрізняються від поняття «організація», яка являє собою сукупність людей, об'єднаних спільними інтересами, і є місцем для прийняття рішень.

Відзначимо і те, що розроблений підхід до економічних інститутів досить близький до марксистської версії економічних відносин як базової ланки суспільства. Таке взаємопересічення відображає той факт, що ранні інституціоналісти розвивали свої ідеї через освоєння і переусвідомлення марксизму, разом з тим пропонуючи свій варіант пояснення закономірностей господарської еволюції. Близькість і неспівпадіння виявляються в самому трактуванні інститутів.

Згідно з сучасною науковою думкою, економіка розглядається як еволюційна відкрита система, що зазнає постійного впливу зовнішнього середовища (культури, політичних умов, природи тощо) та реагує на них. Тому інституціоналізм відкидає найважливіший постулат неокласичної теорії - прагнення економіки до рівноваги, розглядаючи її як нетиповий та дуже короткостроковий стан. Дія факторів, сприяючих наближенню системи до рівноваги, пересильюється більш потужним зовнішнім впливом, а також внутрішніми (ендогенними) силами, які зароджують в системі стан "напруги", нескінченний процес змін та розвитку.

Інституціональна економіка розглядає такі фактори як сукупність норм та правил (інститутів), за допомогою яких структуруються та спрощуються відносини та взаємодія між економічними суб'єктами. Д. Норт визначає, що інститути - це правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, які структурують взаємодії, що повторюються між людьми.

Згідно цієї теорії людина схильна діяти на основі самопідтримуючих соціокультурних норм (звичок, стереотипів) та загальноприйнятої практики - різноманітних "рутин". Вони стають орієнтиром в дуже складному та мінливому світі, який неможливо пізнати людині. Таким чином, звички та стереотипи мислення, що поділяє більшість членів суспільства, називають інститутом. Інститути спочатку виникають на базі люд-

ських інстинктів та найпростіших потреб; сприяючи їх задоволенню, вони набувають самопідтримуючого характеру та, згідно з принципом оберненого зв'язку, формують стереотипи мислення. При цьому відокремлюються культурні фактори формування інститутів, що походять від традицій, звичаїв (неформальні інститути), та правові, соціально-політичні (формальні) фактори, що передбачають зворотний, активний вплив держави та пов'язаних з нею інститутів на економічних суб'єктів. Хоч інститути можуть застарівати, набуваючи архаїчного характеру, в цілому вони створюють ту соціально-культурну тканину, без якої діяльність людини неможлива: інститути формують зв'язки між людьми, усувають відмінності в індивідуальній поведінці та, що найголовніше, роблять поведінку індивідуума зрозумілою та передбачуваною для інших, що полегшує управління економічною системою. З іншого боку, розглядаючи інститути як здебільшого юридичні, а також неформальні норми, можна сказати, що вони обмежують діяльність людей, утворюючи певні рамки їх поведінки. Особливості формальних та неформальних інститутів проявляються в швидкості їх зміни. Так, формальні правила (юридичні закони) можуть змінюватися моментально. В системі інститутів вони утворюють свого роду зовнішній, поверховий прошарок, здатний швидко змінюватися. Неформальні інститути (загальноприйняті звичні стереотипи та норми поведінки, що укоренилися в індивідуальній та суспільній свідомості), які складають найміцніше ядро системи інститутів, повільно, з трудом піддаються змінам. Неформальні норми та правила при всіх змінах навколишнього середовища змінюються поступово, в міру формування альтернативних моделей поведінки організацій та індивідів у відповідності з новим сприйняттям ними вигод та витрат.

Таким чином, формальні та неформальні інститути визначають економічну поведінку та результати, формують еконо-

мічну політику у відповідності з економічними інтересами суб'єктів господарювання. Зміни інститутів змінюють характер та сприйняття економічної політики.

Інституціональний підхід до вивчення економіки передбачає розгляд проблеми економічних суб'єктів. В зв'язку з цим на передній план висуваються три найкрупніші метасуб'єкти: правова держава, громадянське суспільство і ринкова економіка.

Досвід реформування постсоціалістичної економіки підтверджує стратегічну важливість інституціонального аспекту трансформації, його панівну роль у порівнянні з економічною політикою. Зруйнувавши за короткий час старі інститути, які забезпечували певну виробничу, фінансову, соціальну стабільність в суспільстві, реформатори не змогли так швидко створити каркас ринкової економіки, який гарантує сталість системи на макро- та мікрорівні, тобто численні інститути, які не існували при соціалістичній системі. Сприйняття ринкових відносин мало спонтанний характер, і панівною думкою було переконання, що ринок автоматично вирішить всі проблеми системної трансформації планових економік. Відповідні інститути ринкової культури та інфраструктури формувалися із значним запізненням та безсистемно. До того ж на початкових етапах реформи були спрямовані на руйнування державницьких засад, що, з одного боку, пояснювалося захопленням вищим керівництвом країни ліберальними ідеями, а з іншого - бажанням впливових угруповань швидко збагатитися за рахунок проведення "потрібних" реформ. Характерним для економічних реформ в Україні була їх короткозорість, відсутність стратегічної спрямованості економічного розвитку країни, що було спричинено частю зміною курсів економічної політики українського уряду, склад якого постійно змінювався. Зосередження на негайних пріоритетах розбило загальну кризу перехідного періоду на тисячі мікрокриз (заборгованість по зарплаті та пенсіях, закриття

вугільних шахт, приватизація та інше), внаслідок чого було втрачено відчуття реальних цілей перехідного періоду.

Темпи та послідовність конкретних економічних реформ, на що звертали увагу на початкових етапах трансформації, зараз вже виявляються не стільки важливими в порівнянні з перебудовою системи інститутів. Конкретні дії держави залежать від національної специфіки та стану економіки в кожний момент. Але вона відповідальна за головну передумову перехідного періоду - не допустити занепаду інститутів, забезпечити "м'яку" зміну інституціональної системи, уникнувши конфліктів між старими і новоствореними інститутами.

На сучасному етапі ми спостерігаємо послідовний процес становлення нового метасуб'єкта економіки - інститутів громадянського суспільства, які набирають все більшу силу в регулюванні соціально-економічних процесів. Це такі інститути, як різного роду згоди, конференції, асоціації — спілки промисловців та підприємців або асоціації банкірів чи торгово-промислові палати, які вже не є елементами держави. Але вони й не є структурами ринкової економіки. Це — інститути громадянського суспільства. Сюди також входять профспілки, інститути соціального партнерства, товариства споживачів, екологічні рухи. Вони активні учасники та суб'єкти регулювання економічних та соціальних процесів, але не є, повторюємо, інструментом держави або ринку.

І коли ми говоримо про модифікацію функцій держави в реальному житті, то в цьому випадку мова йде про передачу функцій державного регулювання не ринку, а інститутам громадянського суспільства, які включаються в цей механізм.

Інституціональні підходи в економіці напряму пов'язані з проблемами економічного розвитку. Якщо економічне зростання можна описати в термінах класичної теорії, то економічний розвиток не можна розглядати без врахування інституціональних фа-

кторів, точно так же як і соціальні зміни. Економічне зростання є збільшення кількості цінностей, що мають у розпорядженні суспільства. Економічний розвиток передбачає появу нових цінностей або нових способів збільшення виробництва цінностей (інновацій).

Інституціональні дослідження базуються на вченні про людину (екзистенціалізм), її поведінку, мораль тощо та пов'язані з проблемами етики в економіці. Етична поведінка є продукт певних інститутів, таких як релігія, система освіти, виховання.

Діяльність держави в сучасних умовах визначається не тільки економічною доцільністю, але враховує спільність морально-етичних норм, витікаючих з традицій і звичаїв народу. Тут важливо вийти з того фактора, що традиції, з одного боку, консервують відсталість, але з іншого — сприяють оновленню суспільства, його адаптації до соціальних змін, соціальної стабільності. Це вимагає таких інституціональних змін, при яких з'являються структури більш динамічні, ніж державні. До них, зокрема, відносяться так звані ком'юніті — посередницькі органи між індивідуумами і державою. Ці самоврядні «осередки» виступають альтернативою як жорсткій, централізованій державі, так і перетворенню її в стихійну ринкову систему. Для системи регулювання в перехідній період особливо важливо враховувати те основне положення ідеології комунітаристів, відповідно до якого морально-етичні цінності можуть «працювати», тобто скріпляти функцію примушення зі стимулюючою функцією, тільки тоді, коли люди переконані в їх справедливості, а не просто змушені ним підкорятися. Важливо зазначити, що об'єднання людей для досягнення загальних цілей будуються як на основі законно-договірних відносин, так і за рахунок персонально-економічного інтересу, але найбільш ефективними є ті, які об'єднують спільні цінності. Стосовно до перехідного періоду України це означає, що успішне розв'язання його проблем за-

лежить від морально-етичного консенсусу між людьми як основи для взаємної довіри.

Основою трансформаційної діяльності держави є вдосконалення особистості, однак за рахунок адекватного розвитку соціальних груп. Саме на цій основі можна створити і регулювати державну систему заохочень соціальної відповідальності капіталізації перехідної економіки.

Інституціональна спрямованість комунітаристів визначається запереченням самодостатності економічних законів для господарського розвитку. Вирішальне значення для них мають чинники, що знаходяться за межею економіки (морально-етичні). Причому, рушійним мотивом є не матеріальні стимули, а прагнення до самовираження особистості в труді. Порочність сучасної економічної науки комунітаристи бачать у відсутності її тісного зв'язку з екологією. Вони вважають, що:

- головний показник економічного зростання, продуктивність труда, відображає тільки позитивну сторону нових технологій, що визначають його зростання;

- валовий внутрішній продукт не показує реальний стан економіки, оскільки не враховує виснаження природних ресурсів і будь-яке їх використання збільшує його (статистику цікавить тільки кількісний приріст ВВП);

- витрати на боротьбу із забрудненням навколишнього середовища враховуються в бюджеті як складова зростання ВВП;

- жоден з економічних показників не враховує витрати, пов'язані з споживанням (наприклад, озоніві діри);

- прогресивне накопичення інформації приводить до забруднення навколишнього середовища (за рахунок новітніх інформаційних технологій), а головне, негативно позначається на психіці і діяльності людей (зникає їх безпосереднє спілкування один з одним і навколишнім світом).

Звідси витікають щонайменше два висновки. По-перше, сучасний науково-технічний прогрес міняє саму інституціо-

нальну модель суспільного розвитку. Інституціональна структура сучасного суспільства складається з шести елементів: економічні підприємства, соціальний комплекс, наукові установи, підприємства по виробництву суспільних благ, добровільні організації і домашні господарства. Університети, дослідницькі центри, академічні інститути, де теоретичні знання створюються, перевіряються і кодифікуються, стають головними інститутами на відміну від індустріального суспільства, де ключовим інститутом була фірма, завдяки її ведучій ролі в організації масового виробництва матеріальних благ. Наукові ж установи перетворюються в центральний інститут постіндустріального суспільства, завдяки їх ведучій ролі як джерела інновацій і знань. І якщо людські і матеріальні ресурси індустріального суспільства концентрувалися навколо джерел енергії, то в постіндустріальному суспільстві їх скупчення буде зумовлене наявністю наукових установ.

По-друге, деєкономізація суспільства приводить до того, що традиційні макроекономічні показники втрачають свою значущість, внаслідок подолання вартісних

відносин на мікрорівні. Якщо для оцінки визначального критерію «рівень життя» було досить кількісних показників системи національних рахунків в абсолютному вираженні або на душу населення, то з переходом до постіндустріального розвитку виникає необхідність в характеристиці «задоволення» людей не тільки матеріальними, але і нематеріальними умовами, яка може бути тільки якісною. Отже, міняється оцінка «якості життя», що включає в себе і такі показники, як можливості самоосвіти, розвитку здібностей і збереження фізичного і духовного здоров'я в обстановці свободи і справедливості, стан навколишнього середовища і т.п. Не випадково зараз йде практичне відроблення Системи соціальних рахунків, що враховують морально-етичні цінності інвестиційної структури суспільства.

Для перехідного періоду України це важливе тому, що навіть незначні прогресивні зміни в морально-етичній орієнтації суспільства будуть не гальмувати економічний прогрес, а сприяти йому.

П.В. КРУШ,

И.А. МАКСИМЕНКО

*Національний технічний університет України,
"Київський політехнічний інститут"*

НОВА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТЕОРІЯ І ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Потреба в критичному перегляді моделі трансформації, яка за своєю економічною сутністю та спрямованістю базувалася на рекомендованих ззовні спрощених принципах ринкової трансформації, поставила не лише перед Україною, а й перед іншими пострадянськими державами. Ця модель фактично зводилася до логіки однобічного економізму без урахування пріоритетності інституційних перетворень, необ-

хідності посилення в процесі реформ дієздатності держави, взаємозв'язку економічних та неекономічних чинників суспільного розвитку, економіки та суспільства загалом. Тому значна частина проблем, що накопичилися, породжена саме розбалансуванням економічних, соціальних та політичних чинників суспільних перетворень.

© П.В. Круш, И.А. Максименко, 2003